

‘કૂવો’ નવલકથામાં ભારતીય અસ્મિતા નારીચેતના અને

કૃષિચેતનાનાં વિશેષ સંદર્ભે

ગીતા ડી. કુકડિયા (પીએચ.ડી સ્કોલર)

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર

Email : geetakukadiya@gmail.com

માણસે પોતાના અસ્તિત્વને આ સૃષ્ટિ પર ટકાવી રાખવા માટે સમાજ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ જેવાં પરિબલો ખૂબ જ મહત્વનાં છે. બધા સજીવોમાં માણસને મુઠ્ઠી ઊંચેરો માનવામાં આવે છે, તેથી તેની બુદ્ધિનો સતત વિકાસ થતો રહ્યો છે. માનવ ગુણમાંથી વિકસતા-વિકસતા સમૂહમાં રહેતા શીખ્યો તેમ સંસ્કૃતિનો પણ વિકાસ થતો રહ્યો છે. વિશ્વમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ ઉદભવી અને નાશ પામી છે. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ આજે પણ સદીઓથી પોતાનું તેજ અને પરંપરા જાળવતી આવી છે. દેશનાં ધર્મ, સાહિત્ય, માનવમુલ્યો અને આદર્શોના સંચયનું નામ સંસ્કૃતિ છે. કોઈપણ દેશની સંસ્કૃતિ વિશે જાણવું હોય તો સૌપ્રથમ એ દેશનું સાહિત્ય વાંચવું જોઈએ. કારણ કે એ સાહિત્યનું સર્જન કરનાર સાહિત્યકાર આખેરે તો કોઈ સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલો હોય છે. આથી જાણ્યે-અજણ્યે એ સાહિત્યને પોતાના જાતીય સંસ્કારોથી પ્રતિબિંબ કરે છે.

કોઈપણ દેશ-પ્રદેશ કે જાતિની સંસ્કૃતિ જેટલી મહાન એટલું જ એ દેશનું સાહિત્ય ઊંચકોટીનું હોય છે. આપણા ભારતવર્ષના

રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યો વૈશ્વિક સ્તરે સ્થાન પામ્યાં હોવાથી ભારતીય સંસ્કૃતિની ગરિમાનો ખ્યાલ આવે છે. ભારતીયતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વચ્ચે બોહળો ભાવ સંબંધ રહેલો છે. ઉમાશંકર જોશી તેમના એક કાવ્યમાં વ્યક્ત કરે છે, જેવું કે...

“હું ગુર્જર ભારતવાસી,

ઝંખો પલપલ સહુ જનમંગલ મન મારું
ઉલ્લાસી”

પ્રત્યેક ગુજરાતી, ગુજરાતી જ નથી, પરંતુ ભારતીય પણ છે. ગુજરાતીઓ સૌના કલ્યાણની ઝંખના કરી આનંદ-ઉલ્લાસથી જીવન પસાર કરવા કહે છે. આ કાવ્ય પંક્તિમાં ભારતીયતાનાં દર્શન થાય છે. ગુજરાતી, હિન્દી, તમિલ, ઉર્દુ, પંજાબી, બંગાળી, મરાઠી, મણિપુરી, રાજસ્થાની, સિંધી વગેરે ભાષાઓમાં ભારતીયતા જોવા મળે છે.

ભારતીય સાહિત્ય તેની વિશેષતાઓને લીધે દુનિયાભરનાં રાષ્ટ્રો, તેની પ્રજા, તેમની ભાષા અને સાહિત્યથી અલગ પડે છે. વાલ્મિકીની ‘રામાયણ’ કાલિદાસનું ‘મેઘદૂત’ ટાગોરની ‘ગીતાંજલી’ મૈત્રેયી દેવીની ‘ન

હન્યતે' પ્રેમચંદની 'ગોદાન' ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની 'સરસ્વતીચંદ્ર' કનૈયાલાલ મુનશીની 'તપસ્વિની' દર્શકની 'ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી' પન્નાલાલ પટેલની 'માનવીની ભવાઈ' કે અશોકપુરી ગોસ્વામીની 'ફૂવો' નવલકથામાં ભારતીય સાહિત્યની ઝલક જોવા મળે છે. આ બધી કૃતિઓમાં ભારતીય, ગુજરાતી પ્રજાના આધ્યાત્મિકતા, સાત્વિકતા અને નૈતિકતાનાં ગુણો પ્રગટ થાય છે.

જીવનમાં પ્રેમ, મમતા, વત્સલતા, દયા, ક્ષમા, ઉદારતા, શૌર્ય, ધૈર્ય, જય, તપ, તિતિક્ષા, અભિપ્સા જેવાં ભાવ જીવનનો અર્થ, રહસ્ય, દર્શનને ભારતીય અને ગુજરાતી સર્જકો પોતાની રચનાઓમાં પ્રગટ કરે છે. એવી જ એક ગુજરાતી નવલકથામાં ભારતીયતાનાં ગુણ લક્ષણો વ્યક્ત કરતી નવલકથા એટલે 'ફૂવો'.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાનપદી નવલકથાકારોમાં અશોકપુરી ગોસ્વામીનું નામ આદરથી લેવાય છે. 'ફૂવો' જુલાઈ - ૧૯૯૪માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા છે. 'ફૂવો' નવલકથામાં ગ્રામ્યજીવનનાં બાહ્ય, વાસ્તવ જગતને સીધે-સીધી ભાષામાં લેખકે આલેખ્યાં છે. આ કૃતિમાં નાની લડતમાંથી સ્વમાનની લડત સુધી વિસ્તાર પામતી પચાસ પ્રકરણમાં અને ૨૮૦ પૃષ્ઠમાં વર્ણન થયેલ ચરોતરના ગ્રામ્યપરિવેશમાં લખાયેલ કથામાં અન્યાય, અત્યાચાર અને શોષણની સામે અવાજ ઉઠાવતી સ્ત્રીનો અંતમાં વિજય બનતી નારીની મનોસંઘર્ષની કથા છે.

ખેડૂત દંપતિ ડુંગર અને દરિયાના ખેતરમાં ફૂવામાંથી પાણી પાવાનો ત્રીજો ભાગ તેના વડવાઓના સમયથી ગામના મુખીનો છે. ફૂવામાં ત્રીજો ભાગ હોવા છતાં માથાભારે મુખી પોતાની સત્તાના જોરે મનફાવે એટલાં દિવસ ફૂવે કોશ હાકે છે. અધવચ્ચેથી ડુંગરને પોતાના ખેતર પર કામ કરવા બોલાવે, ફૂવાના થાળાનું સમારકામ કરવાનો ખર્ચ પણ ડુંગરે જ ભોગવવો પડે છે. ગામનું પંચ પણ મુખીનાં આ વર્તનનો વિરોધ કરી શકતું નથી. તેથી આ અસહ્ય સ્થિતિ સામે લડી લેવા પોતાના પતિ ડુંગરને કહે છે. અહીંથી કથામાં સંઘર્ષ ચાલુ થાય છે. દરિયા કહે છે કે...

“ તમને કંઈ ભોંબોન સે કે નહીં ? ચ્યોં હુધી આમ બે'હી રેશો ? મજાના બાપુ તમે ઢીલાપોયા તો ખરા, નેંતર મગદર છે એમની કે આપડા ખેતરમાં ફૂવો અને આપડા જ ખેતરાં તરસ્યાં રે ! ”

(પૃષ્ઠ : ૨)

દરિયાના પાત્રમાં ભારતીય સન્નારીની ઝલક અહીં જોવા મળે છે. જ્યારે મુખી પોતાના માણસોની મદદથી ડુંગર અને દરિયા પર અત્યાચારો ગુજારે છે ત્યારે ડુંગર પોતાનું માનસિક સંતુલના ગુમાવી બેસે છે, પરંતુ દરિયા દરેક પરિસ્થિતિનો સામનો કરી આગળ વધે છે. દરિયા પોતાના બિમાર પતિ ડુંગર અને નાનો દીકરો મજાની સંભાળ રાખે છે. ઘર, કુટુંબ અને ખેતીની પણ દેખરેખ રાખે છે. આ બધું જોઈને ગામના લોકો દરિયાની નીડરતાના વખાણ કરે છે. દીકરો મજો પણ પોતાની મા નું આ રૂપને જોઈ અજંપો પામે

છે. દરિયા ધીરજ અને સમજદારી પૂર્વક કામ લે છે. મુખીની ચંડાળ ટોળકી સામે જે રીતે સામનો કરે છે, તે ખરેખર એક ભારતીય સ્ત્રીની નિડરતાની નિશાની છે. તેથી જ આમ તો દરિયાની અઢળક આવડતની કથા આ નવલકથા છે. સુખી ગણાતાં મુખીનું માથાભારે પણું, વાણિયાની ધુત્તતા અને કેટલાક અસામાજિક તત્વોનો ત્રાસ વેટતો ખેડૂતસમાજ આ કથામાં દરિયા અને ડુંગરના પાત્રથી આવે છે. આવી જ એક કથા ઉડિયા ભાષામાં ફકીરમોહન સેનાપતિની ‘છ વીધા જમીન’ નવલકથામાં પણ ભદ્રવર્ગ દ્વારા ગરીબો, ખેડૂતમજૂરો, દહાડિયાઓ, વેઠયાઓ અને શોષણ થતું વિષયવસ્તુનું આલોખન થયેલું છે. ભાગિયા અને સારિયાના પાત્ર સાથે દરિયા અને ડુંગરનાં પાત્રની યાદ અપાવે છે. શોષણ સામે દરિયા જે રીતે અવાજ ઉઠાવે છે. એમાં એનો સંઘર્ષ, સમાજ સામે થવાની, પોતાના હક માટે લડવાની હિંમત અને લાંબા સમય લગીની ધીરજ દરિયાના સ્ત્રી તત્વને શોભાવે એવા ગુણો છે.

દરિયાની ફૂનેહ, એની હિંમત, એની વ્યવહાર સુઝ અને દૂરંદેશી ધીરજ આ બધું જ એક ગ્રામીણ સ્ત્રી જે રીતે દાખવે છે એ આ નવલકથામાં ભારતીયતાનાં અંશો આપણને પહેલી નજરે એક ભાવક તરીકે જોવા મળે છે. એક ભાવક અને વાચક તરીકે જોતા આ કથાવસ્તુને આધારે ‘ફૂવો’ નાયિકાકેન્દ્ર નવલકથા છે. દરિયાના પરાક્રમો યાદ કરીને એક પાત્ર કહે છે કે...

“લ્યા, દરિયા તો ગોંમનું નાક છે, નાક છે’ ત્યારે બીજો જવાબ આપે છે, નાક નૈ લ્યાં, મૂછ કે મૂછ.”

(પૃષ્ઠ : ૨૮)

દરિયા નિમિત્તે કૃષિચેતનાની સાથે-સાથે નારીચેતનાનો પરિચય આ કથામાં થાય છે. દરિયાના સંવાદોમાં વેદનાના પડકાર સંભળાય છે. એની સાથે-સાથે એની સમજદારી પણ અસતી રહેતી નથી. જ્યારે કોસ હાંક્યાની સફળતા કે ફૂવાના રીપેરીંગના રોકડા બસો રૂપિયા લીધા પછી ડુંગર ભાઈલાલના કહેવાથી ફૂવે મશીન બેસાડવાની વાત કરે છે, ત્યારે દરિયા એકાએક વચ્ચે બોલતી નથી પણ એ ધીરેથી એ કહે છે કે...

“ એ તમારી વાત ખરી પણ આગળ-પાછળનો વચાર કરવો પડે. વગર જાણ્યે જાણીએ-કર્ય ભોંણીયો લાઈ અને બેહી જઈએ, પછય જિંગી પાલવ્યો પડે, પણ એક કોંમ કરો. જાં મશીન ચાલતું હોય ત્યાં જોઈ આવો. વેરા ખોટી થઈ ઘણીને પૂછી ગાછીને બધું પાકે પાચે જોણી લાવો. પછ ફાવે એમ લાગે તો લાવ્યાનો નૈણય પાકો કરો. મશીન લાવતાં પેં’લાં તમં એના જોણકાર તો થઈ જાવ એકવાર ચેવું સે મશીન ? ચેવું હેંડે સે ? ચ્યમનું પોણી કાહે સે ? ચેટલામાં આવે સે ? અન ચેટલા ખચ્ય આવે સે ? ખચ્યનુંય વિચારવું પડે ને પાછું આપડે. આ બધાં મશીનો તો પાછાં હાથી બાંધ્યાનાં જેવાં એના ખચ્યાય ભારે. હુંય હમજું સું કે કોસેથી ખેતરાં પિવડાતાં

તમને ઝાંઝી આપદા પડે સે અનં તમને મશીનની લગની લાગી સે તો મેલો નં ચ્યો ના સે મારી ?”

(પૃષ્ઠ : ૬૭)

દરિયાની સૂજ,બૂજની અહીં ખ્યાલ આવે છે. દરિયા માને છે કે, “ ખઈ પી જેવવું અને વખત આવે ગુંજરી જવું ” જેવાં જીવતરને બદલે સત્યને માટે લડીને ખપી જવાનો માર્ગ દરિયા સ્વીકારો છે. “ પિંજરામાં ઊડવાની સીમિતતાને આકાશ સુધી વિસ્તરવાની કળા આ અભણ તથા કોઠાસૂઝવાળા લોકોમાં જોવા મળે છે.” આ ગ્રામ્ય નારીની કોઠાસૂઝ દરિયામાં આ નવલકથા દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે.

આજે પણ હિન્દુસ્તાન ગામડામાં કૃષિ પરિવેશમાં જીવાતું દેખાય છે. ‘ફવો’ નવલકથામાં સતત નારીચેતના અને કૃષિચેતની સાથે ભારતીયતાનો પણ પરિવેશ જોવા મળે છે. આખી કથા ચરોતરનાં લોકજીવનના ધબકારને જીલીને આવે છે. લેખકની ‘મૂળ’ નવલકથામાં આછો-પાતળો દેખાતો ગ્રામ્ય અને કૃષિ પરિવેશ હતું તે અહીં આ નવલકથામાં ઘેરા રંગે રૂપે પ્રગટ્યો છે.

લેખકની સૂક્ષ્મનિરીક્ષણશક્તિ, લોકમાનસની જાણકારી, માનવચિતાની ચેતના, અવચેતન સ્તરની ગતિવિધિને આકારીત કરવાની તેમની સૂઝ અને ચરિત્ર સ્વભાવ મનોભાવની અભિવ્યક્તિ અર્થે લોકબોલીનો વિનિયોગ કરવાની લેખકની ફાવત અહીં આ નવલકથાનું આકર્ષક પાસું

છે. લોકબોલી, લોકજીવન અને એની આવડત અણઆવડતનું નિરૂપણ કરતી આ કથા પરંપરિત લાગતી હોવા છતાં એનું આલેખન અસરકારક લાગે છે. એટલે જ બાબુ દાવલપુરા ‘ફવો’ ને “ ચરોતરના જાનપદી જીવનનું ચેતોહર કથાચિત” તરીકે ઓળખાવે છે.

આમ, ‘ફવો’ માં કૃષિ સમાજનું વાસ્તવિક ચિત્રણ, પરંપરાગત રીતે મોવડીઓએ કોઈને પણ અન્યાય કરવાના મેળવી લીધેલા અધિકાર એની સામે અવાજ ઉઠાવવો, હક માટે લડવું, એમાંય વળી એક સ્ત્રી આગવી કોઠાસૂઝથી વિદ્રોહ કરે એટલું જ નહીં, એનો વિદ્રો રચનાત્મક વલણ ધારણ કરી સફળ થાય એવું બળવાન વિષયવસ્તુ અને એવી જ ભારતીયતાનાં ગુણ-લક્ષણો અભિવ્યક્તિ ‘ફવો’ નવલકથામાં જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને મૂર્ત કરતું ભારતીયતાનું તત્વ ‘ફવો’ નવલકથામાં પ્રગટતું જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

- (૧) ગોસ્વામી અશોકપુરી, ‘ફવો’ આર. આર. શેઠની કંપની પુસ્તક પ્રકાશક અને વિકેતા પ્રકાશન -૧૯૯૪, અમદાવાદ
- (૨) પટેલ ભોળાભાઈ, ‘ભારતીય સાહિત્ય પરંપરાનો વિસ્તાર’
- (૩) ડૉ. નગેન્દ્ર, ‘ભારતીય સાહિત્ય’
- (૪) રમણલાલ જોશી, ‘ભારતીય નવલકથા’

(પ) ડૉ. નરેશ વેદ, પું. લબ્ધિ, સં - નરેશ વેદ,
મણીલાલ હ. પટેલ, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, લેખ :
'ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના', પ્રથમ
આવૃત્તિ : ૨૦૦૯